

Владимир А. Кривошејев¹

Академија Западна Србија, Одељење Ваљево;
Народни музеј Ваљево, Ваљево

ТРИ ВАЉЕВСКЕ ЕЛЕКТРАНЕ ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт

У периоду од 1900. до 1937. године у Ваљеву су у погон уведене три различите електричне централе, али поједине информације о њима су противречне и нису конкретизоване. Циљ овога рада је да се, на основу анализе литературе и раније коришћених, као и некоришћених историјских извора, утврде нове чињенице, отклонне дилеме и конкретизују и систематизују сазнања. Прва ваљевска електрана – хидроцентрала, почела је са радом 27. априла 1900. године у приварошком селу Градац. Настала је ангажманом Матеје Ненадовића и његовог партнера Светозара Поповића. Прво је производила једносмерну, а потом наизменичну струју. Три године касније, у селу Дегурић, почела је са радом друга хидроелектрана. И она је настала по Ненадовићевој замисли, али су је довршили инострани власници – Џозеф Ричардсон Финеј, Јулијус Шмит и Христијан и Хајнрих Фегели – који су преузели предузеће. Током наредних деценија електране су радиле прво у оквиру јединственог предузећа, потом као два, а затим опет као један пословни субјекат. Од 1924. године налазиле су се у власништву Стевана Унковића. Њихов рад је престао 1937. године, када је, са истеком четрдесетогодишњих концесионих права, и претходних бројних притужби грађана на рад концесионара, на источној периферији града саграђена општинска термоелектрана. Иако се очекивало да ће њеним радом бити отклоњени проблеми који су изазивали незадовољства грађана, то се није догодило.

Кључне речи: електрификација, Србија, Ваљево, Градац, Дегурић, хидроелектрана, термоелектрана, коцесија, Матија Мата Ненадовић

¹ vladimir.krivosejev@gmail.com.

1. Увод

Процес електрификације Србије пролазио је кроз различите фазе. Прва почиње оквирно осамдесетих година 19. века, када је уз помоћ једне локобиле у Београду, на углу Масарикове и Улице кнеза Милоша, осветљена кафана *Хамбурџи* (*Пролеће*).² Била је то фаза појединачног осветљавања индивидуалних привредних објеката, у оквиру које су, између осталих, 1884. године сијалице засијале и у чаурници Војно-техничког завода у Крагујевцу. Заслуге за овај иновативни корак припадају инжењеру Тодору Тоши Селесковићу (1856–1901).

Наредна фаза је фаза увођења јавне уличне расвете и почиње 1893. године, када је у Београду, залагањем професора Ђорђа Станојевића (1858–1921), на Дорћолу пуштена у рад термоцентрала која је производила једносмерну струју. Овим потезом нису престала настојања да се уз помоћ електричне енергије осветле појединачни привредни објекти, а на наступање наредне фазе, којом почиње омасовљење јавне електрификације, чекаће се још седам година.

Почетком 1900. године, новине су навелико обавештавале јавност о изградњи и скором пуштању у погон нове електричне централе, на Бетини у Ужицу, најављујући је као прву хидроелектрану у Србији, а Ужице као други град који ће бити осветљен уз помоћ „електрике”.³ У таквим околностима, 4. маја 1900. године, лист *Трговински гласник* објавио је демант извесног „Подгорца”, у коме се уредништво критикује зато што не прати писање листа *Подгорје*,⁴ пошто би ту могли

² Почетна информација о овом догађају налази се у тексту: Димитрије Ц. Ђорђевић, „Прво електрично осветљење у Београду”, *Ойштинске новине*, 1–2, јануар–фебруар (1939): 45–47, али без прецизне временске одреднице, да би се накнадно, без упоришта у изворима, појавили ставови да се то догодило 1880, односно 1881. године; видети: Александар Спасојевић, „Електрична енергија у Србији до 1893”, у *Сто година електрификације Ужица 1900–2000* (Ужице: ЕПС – ЈП „Електродистрибуција Ужице“, 2000), 10.

³ Подгорац, „Електрично осветљење у Ваљево : допис Трговинском гласнику”, *Трговински гласник*, к. 27. април 1900, 4. Могло би се претпоставити да се иза псеудонима „Подгорац” крије уредник ваљевског листа *Подгорје*, професор Живко Романовић (видети следећу напомену).

⁴ Локалне ваљевске новине, које је уређивао професор Ваљевске гимназије Живко Романовић. О овим новинама нема сачуваних података, нити сачуваних бројева. Све информације о њима су индиректне. Тако се о њему до сада знало на основу текста из мајског броја *Нове искре*, из 1902. године, где је писало да су „Романовић и порезник Акса Јокић објављивали у *Подгорју* некакве ситнице из живота Љубомира П. Ненадовића”. Здравко Ранковић, „Од Гласноше до Колубаре II: новине у Ваљево и Ваљевском крају 1885 – 2010”, *Ревизија Колубара*, децембар 2010.

да прочитају да је Ваљево „већ од 27. прошлог месеца осветљено електриком.⁵ Електрична централа г.г Свет. К. Поповића и Матије Ненадовића (машинерија електрична из Берлина, турбина из Готе) производи такву бриљантну светлост, да је интензивнија, сталнија и боља но у Београду. Њоме су осветљени сви јавни локали и улице, где су светиљке од 6 ампера = (600 свећа) и сијалице = (16 свећа). Према томе, ви видите, да је Ваљево после Београда прва варош у Србији која је електриком осветљена”.⁶

По свему судећи, и у време када се припремало увођење у погон ваљевске централе, тај потез није био јавно промовисан, а на изванредан начин, упркос драгоценим радовима Александра Кала Спасојевића,⁷ он је и данас, у извесној мери, недовољно расветљен. Разлози за то би могли да буду различити. С једне стране, иза тог потеза није стајао, бар не директно, Ђорђе Станојевић, као неко ко је био неоспорни пионир електрификације Србије, и чијем раду је поклоњена већа пажња. Није стајало ни удружење локалних привредника, као у Ужицу, што би самом чину дало додатни значај. Затим, у Ваљеву је врло брзо отворена и друга, а неколико деценија касније и трећа електрана. Две од три електране користиле су воду из реке Градац,⁸ што је и име села у којем је била стационирана једна од њих.⁹ Две електране су се налазиле уз обале Колубаре,¹⁰ а власници су се у више наврата смењивали, тако да је долазило до забуна изазваних заменом података везаних за различите субјекте. Циљ овога рада је да систематизује досадашња сазнања, а у оквиру те систематизације презентује и нова, и тиме отклони све недоумице, забуне и непрецизности.

⁵ Овај, као и претходни и наредни датуми, осим где није додатно наглашено, дати су по јулијанском календару.

⁶ Подгорац, „Електрично осветљење у Ваљеву”.

⁷ Александар Спасојевић, „Прва електрификација Ваљева”, *Колубара, Велики народни календар за њросију 1997* (Ваљево: ИП Колубара 1997), 177–187; Александар Спасојевић, „Електрифицирано Ваљево, првих пет година: 1900-1904”, у *Колубара, Велики народни календар за њросију 1998* (Ваљево: ИП Колубара 1998), 146–160; Александар Спасојевић, „Утицај електрифицирања Ваљева и Ужица на даљу примену електричне енергије у Србији после 1900. године”, *Гласник историјског архива Ваљево*, 34 (2000): 11–40; Александар Спасојевић, „Пионирски период електрификације Србије (1884-1914)”, *Гласник историјског архива Ваљево*, 37 (2003): 59–74; Александар Спасојевић, „Финнеј – енглески рударски инжењер у Ваљеву и околини крајем XIX и почетком XX века”, *Гласник историјског архива Ваљево*, 49 (2015): 107–113.

⁸ Прва и друга (из 1900. и 1903. године), обе хидроелектране.

⁹ Прва, а друга је била у селу Дегурић, али такође на реци Градац.

¹⁰ Прва, хидроелектрана (примала је воду из реке Градац, а враћала у Колубару), и трећа, термоелектрана, из 1937. године.

Слика 1. План положаја ваљевских електрана у односу на данашње стање (аутор, на основу Гуглових мапа (Googlemaps)):

- А – прва електрана (хидроелектрана), „у Градцу” (село Градац), „доња”, на ушћу река Градац и Колубара (примала је воду из Градца, а враћала у Колубару); почела са радом 1900. године.
- Б – друга електрана (хидроелектрана), „у Дегурићу” (село Деругић), „горња”, на реци Градац; почела са радом 1903. године.
- В – трећа електрана (термоелектрана), „поред Колубаре”, у Ваљевоу; почела са радом 1937. године.

2. Матија Мата Ненадовић

Иницијатива за изградњу прве, тачније, како ћемо даље видети, прве две ваљевске хидроелектране, потекла је од Матије Мате Ненадовића (Ваљево, 1856 – Београд, 1933), унука Проте Матеје и прауника кнеза Алексе.¹¹ По свему судећи, Мата Ненадовић је на идеју о електрификацији Ваљева дошао после активирања београдске термоелектране, с тим што је, како сам наглашава, настојао да, по савету

¹¹ Алекса Ненадовић (1749–1804), ваљевски кнез, најпознатија жртва Сече кнезова, историјског догађаја који је био непосредни повод за почетак Првог српског устанка (1804–1813), а тиме и стварање нововековне српске државе. Прота Матеја Ненадовић (1777–1854), син кнеза Алексе, важан војсковођа, политичар и дипломата из времена Првог српског устанка.

Ђорђа Станојевића, искористи водне потенцијале реке Градац. Осим неоспорног иновативног духа, Ненадовић се у те послове упустио вођен и ентузијазмом, као и економским разлозима, но ипак занемарујући пословну логику.

Матија Мата Ненадовић је рођен 1856. године. Његов отац Светозар је погубљен 1868. године због учешћа у атентату на кнеза Михаила Обреновића, што је свим Ненадовићима отежавало животе и пословање, све до смене династија 1903. године. Уз подршку стрица Љубомира – Чика Љубе Ненадовића,¹² Мата је техничко образовање стицао у Бечу и Хајделбергу. По повратку у отаџбину и родно Ваљево, настојао је да заједно са Љубом управља имовином породичне задруге Ненадовић.¹³ Био је човек великог знања и неоспорне визије, али по свему судећи, без оне врсте предузетничког духа који би га усмерио да лични интерес усклади са општим, коме је тежио, и да успешно развија профитне послове. У препоруци са референцама коју му је 14. марта 1897. године издао Ваљевски суд написано је да је од 1881. године у Ваљеву и широј околини развијао „камено-тесачки посао”, који су други наставили да обављају са успехом. Потом је, прво у Осеченици, а затим и у Ваљеву, организовао рад стругара, а потом и млинарски посао, али је и њега препустио другима,¹⁴ што ће се десити и са електраном.

На основу истог документа, уз допуне засноване на информацијама које је сам Мата изнео више од три деценије касније,¹⁵ можемо да

Слика 2. Фотографија Матије Мате Ненадовића (Народни музеј Ваљева, Историјска збирка дигитализованих предмета трећих лица – НМВ. ИЗДПТЛ)

¹² Љубомир Ненадовић (1826–1895), најмлађи син Проте Матеје Ненадовића; књижевник и путописац, министар просвете и председник Српског ученог друштва, био је међу првих 16 редовних чланова Српске краљевске академије.

¹³ Општи биографски подаци према: Велибор Савић, *Ненадовићи* (Ваљево: издање аутора, 2004), 369–396.

¹⁴ Бранко Перуничкић, *Град Ваљево и његово управно погручје 1815-1915* (Ваљево: Историјски архив Ваљево, 1972), 1115–1117.

¹⁵ Текст је објављен у два наставка: Матија Ненадовић, „Мало о историји електричног осветљења Ваљева, *Глас Ваљева*, 26. мај 1929, 2–3 и 2. јун 1929, 1–2.

пратимо његов неуспешан предузимачки пут. Препуштајући другима „камено-тесачке” послове, Мата је једну од модерних стругара, прву у Ваљевоу, направио у приварошком селу Градац,¹⁶ на породичном имању, на месту „где је била воденица са четири витла звана Протина Бадњара”, али пошто се „није рентирала”, 1890. године претворио ју је у „вештачки”, парни млин. Био је то први модерни објект те врсте у Ваљевоу, а врло брзо су у вароши отворени и други погони са већим капацитетима. Зато је Мата био принуђен да млин да под ренту Светозару Поповићу, једном од својих конкурената. Потом се упустио у активност електрификације Ваљевоа, а када је и из тог посла изашао 1901. године, безуспешно је настојао да узме учешће у електрификацији других вароши: Ужица, Пирота, Зајечара, Великог Градишта, а доцније и Шапца. После смене династија и доласка на власт краља Петра Карађорђевића, чија је мајка Персида била пореклом од Ненадовића, Мата је у периоду од 1904. до 1907. године био председник ваљевске општине. Током његовог мандата Ваљево је постало велико градилиште: регулисане су и калдрмисане улице и саграђена је нова пијаца са два кантарска павиљона, као и општинска клиника. Осим тога, што његовом заслугом, а што сплетом околности, изграђене су и најмонументалније државне зграде – Гимназија, судови, банка, дивизијска команда, артиљеријска касарна, касарна болничарске чете и друге. По завршетку мандата, пошто је спречен у намери да постане професионални општински благајник, Мата Ненадовић одлази у Бор где од 1908. до 1928. године ради као секретар тамошњег рудника, успешно и одговорно бринући о туђем капиталу, као што је то чинио и у Ваљевоу, док се налазио на његовом челу. По пензионисању Ненадовић прелази у Београд, мада је током 1929. године боравио дуже у Ваљевоу „у кући своје снаје”, и ту је објавио књижицу под насловом *Сан како би шребало уредиши велики Београд*. Њено прво издање је објавио под псеудонимом „Стари Ваљевац”, а друго под пуним именом и презименом.¹⁷ Четири године касније, пар месеци пре смрти, Мата је, у наставцима, у четири броја ваљевског листа *Глас Ваљевоа*, изнео сличне визије и за свој родни град.¹⁸

¹⁶ Данас источни део градског насеља Ваљево.

¹⁷ Савић, *Ненадовићи*. Пуна референца другог издања: Матеја С. Ненадовић, *Сан како би шребало уредиши велики Београд* (Ваљево: Штампарија В. Вујића, 1929).

¹⁸ Матија Ненадовић, „Ваљево и његове историјске знаменитости”, *Глас Ваљевоа*, 19. и 26. фебруар и 5. и 12. март 1933. Видети и у: Владимир Кривошејев, *Трајом једне идеје у њошрази за иденитијетом града* (Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2022).

3. Припреме за изградњу прве електране: 1895–1900

По свему судећи, електрификација Београда из 1893. године, и за сада неутврђена улога коју је Мата имао у тим пословима,¹⁹ довеле су до рађања идеје о електрификацији Ваљева. У поменутом чланку из 1929. године Мата је написао да је, пошто је свој млин издао у закуп Светозару Поповићу, једном од сувласника конкурентских млинова, у Ваљеву отворен нови Петковића млин. Био је знатно већи, те је угрозио Поповићево пословање. И тада су се Мата и Светозар договорили да ортачки уђу у посао електрификације Ваљева, тако што ће млину променити намену и у њему инсталирати уређаје за производњу струје уз помоћ водене снаге.²⁰

На основу информација из претходно помињане препоруке са референцама, написане 1897. године, Мата је свој млин издао Поповићу 1896. године, међутим, у чланку из 1929. године, он пише: „Чим сам се са Господ. Поповићем био сагласио у појединостима дељења, одмах се бејаш обратио Суду Општине Ваљевске са молбом: Да ми се да повластица да могу у вароши Ваљеву увести Ел.[ектрично] Ос.[ветљење]. На основу те молбе председник Општине Ваљевске позвао је збор на дан 4. јуна 1895. год. те да грађанство изгласа прима ли или не услове понуђача”.²¹ С друге стране, на основу једне судске пресуде из маја 1894. године којом се налаже да се Матина дуговања из претходне године наплате „пленидбом закупнине закупаца Светозара Поповића и Војислава Тадића на воденици туженога”,²² види се да су Мата и Светозар већ 1894. године били у пословним односима, али наведена воденица не мора да буде тај конкретан млин.

Изгледа да је Мата у посао електрификације ушао после смрти Љубе Ненадовића, који се упокојио 21. јануара 1895. године. Тада је почео и распад породичне задруге Ненадовића, који су у Ваљеву и његовој околини имали велику имовину. Отпочела је деоба између родбине, а Мата је са својим делом ушао у нови посао.²³

¹⁹ Спасојевић, без упућивања на референце, пише да постоје назнаке да је Матија Ненадовић, технички образован и са добрим знањем француског и немачког језика, био ангажован током изградње електричне централе у Београду. Спасојевић, *Прва електрификација Ваљева*, 24.

²⁰ Ненадовић, *Сан како би шребало уредиши велики Београд*.

²¹ Ненадовић, „Мало о историји електричног осветљења Ваљева”.

²² Савић, *Ненадовићи*, 371.

²³ *Ibid.*, 372 и даље.

Давање дозволе Мати Ненадовићу да у Ваљево уведе електричну расвету решавано је на поменутом својеврсном референдуму одржаном 4. јуна 1895. године. Мата Ненадовић је у чланку објављеном 26. маја 1929. године у *Гласу Ваљева* написао: „Уочи дана гласања месни одбор Радикалне странке бејаше издао објаву да ни један радикал не гласа за понуду за увођењу електричног осветљења, а ко буде гласао, тај ће бити искључен из странке”.²⁴ Иницијатор овакве директиве је био Миленко Драшковић, који ће пет година касније, као председник општине, одбити да Мати Ненадовићу исплати новац за уличну расвету све док не буде осветљена цела варош. Његово оправдање за такву директиву је било да би електрификација водила општинску касу у пропаст, пошто би електрично осветљење било десет пута скупље од актуелног, што је Ненадовић негирао, нудећи Општини додатне попусте. Драшковићев став је наишао на противљење највиђенијих радикала, и на збору грађана Матин предлог је прихваћен без проблема. Од 323 гласача против њега се изјаснило само „8–10”.²⁵

Расположива историјска грађа нам не открива Ненадовићеве активности у наредних годину и по дана након одржавања референдума. Логично је да је током тог периода додатно разрађивао идеју о електрификацији и да су завршно регулисани власнички односи унутар раздељене фамилије. Потом, почетком 1897. године, Мата се обратио Министарству привреде за добијање концесије. У том допису је обавестио министра да је његова намера да Ваљево осветли са 1000 лампи,²⁶ и да тражи концесију на тридесет година. У својој визији шта све може да се развије из установе коју жели да изгради у Ваљево, Мата наводи: „Ја бих вам поднео и пројекат како би се овде помоћу мога млина и електричне инсталације, могла установити и формална индустријска школа за млинарство, за ситну индустрију и нижи електро-технички курс, па било као државна или приватна установа, ако би за земљу била корисна”.²⁷ Право на концесију је добио 17. априла, а на основу тога је 30. априла 1897. године потписао уговор о електрификацији са Општином,²⁸ након чега су конкретне активности на реализацији замисли могле да отпочну.

²⁴ Ненадовић, „Мало о историји електричног осветљења Ваљева”.

²⁵ Ненадовић, *Сан како би шребало уредиши велики Београд*.

²⁶ По свему судећи, реч је о лампама са влакнима, а не знатно јачим али некономичним лучним, односно боген лампама.

²⁷ Преписка и акта објављени у: Перуничкић, *Град Ваљево и његово ујравно погручје 1815-1915*, 1115–1118.

²⁸ Ibid.

Имајући у виду Матину изјаву да намерава да Ваљево осветли са 1000 сијалица, као и даље догађаје, његов план је од почетка био да гради две хидроелектране. Осим оне у приварошком селу Градац, која би радила у некадашњем млину који је био у закупу Светозара Поповића, била је предвиђена изградња још једне, али потпуно нове хидроелектране.²⁹ Да би то остварио, Мата је већ следеће 1898. године, у селу Дегурићу, на локацији око 5 километара удаљеној од центра вароши, од браће Павловић купио њихову воденицу са 6,5 хектара плаца поред реке и отпочео активности за довођење и тог простора у планирану намену.³⁰ Замишљени послови требало је да буду реализовани корак по корак – прво би била активирана хидроелектрана у млину у Градцу, а потом и нова, јача, у Дегурићу. За обе би се користила водна снага реке Градац. Ипак, сплет околности је довео до тога да Мата реализује само први корак, а да реализацију наредног препусти некоме другом.

4. Почетак рада прве електране у Градцу 1900. године

Као што смо видели, први корак – активирање електране у млину, остварен је почетком пролећа 1900. године, тачније, 27. априла.³¹ Пре тога је било потребно да се у млину и око њега обаве сви неопходни радови. Осим адаптације зграде млина и набавке техничке опреме, формиран је и простор акумулационог језера са доводним и одводним јазовима. Сачувана техничка скица,³² као и катастарски премер Ваљева из 1926. године,³³ указују на то да је језерски базен формиран на парцелама некадашњих башти породице Ненадовић, које су се налазиле недалеко од ушћа реке Градац у Колубару, с десне стране оба

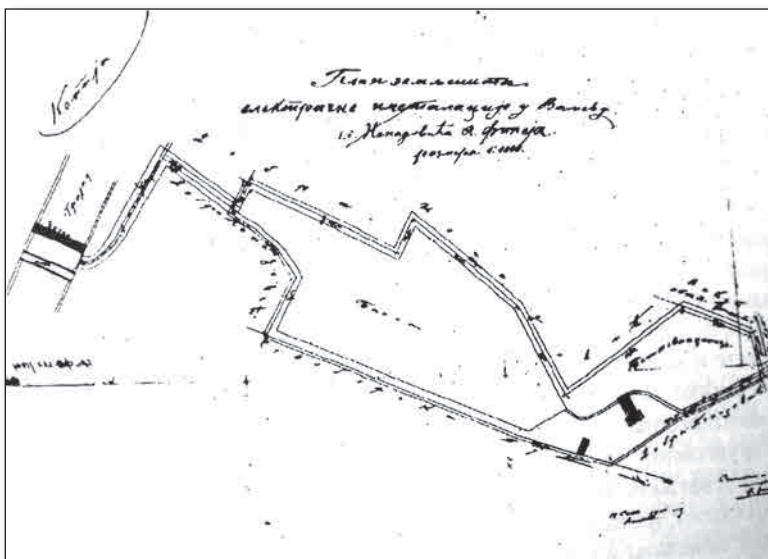
²⁹ Планирање две електране може да делује зачуђујуће. Могуће да је било планирано да електрана у Дегурићу буде главна, а да се по њеном активирању млин врати у изворну функцију, али да су даљи догађаји пореметили те планове.

³⁰ Историјски архив Ваљево (ИАВ), Варија, к. 5 бр. 4, Тапија 39133; видети и: Савић, *Ненадовићи*, 386.

³¹ Девети мај, по грегоријанском календару; будући да је 1900. година последња година 19. века, разлика два календара је износила 12 дана, да би се од наредне 1901. године повећала на 13 дана.

³² ИАВ, Варија, 221. Скицу је израдио 19. септембра 1901. године тадашњи општински инжењер Леонид Зисић; видети и: Спасојевић, *Електирифицирано Ваљево, њених њега година: 1900-1904*, 152-153.

³³ План Ваљева на основу катастарског премера из 1926. године, Катастар Ваљево.

Слика 3. Скица просторног плана обухвата прве ваљевске хидроелектране; начињена је 1901. године (НМВ.ИЗдПТЛ – преузето из ИАС)

водотока. Вода је из Градца једним јазом доведена до језера, другим усмерена до зграде некадашњег млина, који је постао машинска зграда хидроелектране, а трећим „враћена” у другу реку, Колубару. Касније је за ову електрану устаљен назив „електрана у Градцу” (по називу села) и „доња електрана” (у смислу низводнија, на доњем току реке Градац), а на разгледницама Ваљева с почетка 20. века именована је као „Електрична централа с десне стране Колубаре”.³⁴

У тренутку пуштања у погон, хидроелектрана у Градцу је производила једносмерну струју, помоћу турбине снаге 20 коњских снага и динамо машине снаге 12 kW. Уређаји су набављени у Немачкој, у Берлину и Готи. Мата Ненадовић се касније сећао да је, тек пошто су извршени сви планирани радови на самој електрани, општинска комисија одредила „места на улицама где се имају поставити сијалице, што је за десетак дана и урађено”.³⁵ Од централе до вароши струја је довођена ваздушним водом дужине око 1500 метара, разведеним дрвеним стубовима побијеним на раздаљини од 25 до 30 метара. Био је осветљен централни део Ваљева са 150 сијалица и две лучне лампе, које је Ненадовић самоиницијативно поставио, „као рекламу”,

³⁴ Народни музеј Ваљево, Збирка разгледница.

³⁵ Ненадовић, „Мало о историји електричног осветљења Ваљева”.

Слика 4. Фотографија прве ваљевске хидроелектране, прве у Србији (у Градцу, доња), која је почела са радом 1900. године (НМВ.ИЗдпТЛ)

код старе апотеке и на пијаци.³⁶ Потом је расвета уведена и у куће виђенијих Ваљеваца. Мата се касније присећао да је, када је планирао увођење осветљења у кућу једног суграђанина, његова мајка рекла „Немој сине да мећеш лампу на сред астала, може да капље па да ми пофлека кафетелук”.³⁷

Изгледа да је већи део ових радова реализован током 1899. године, због чега се понегде у литератури та година наводи као година изградње електране,³⁸ али као што смо већ нагласили, централа је

³⁶ Стара апотека је апотека Клаудија Прикелмајера. Налазила се на углу данашњих улица Карађорђевој и Војводе Мишића. Пијаца је била један угао јужније, на месту данашњег Трга војводе Мишића, али се пре уређења нове пијаце и изградње зграда каса протезала даље, дуж Колубаре, низводно ка истоку, а даље, само са друге стране реке, на почетку Тешњара, налазила се сточна пијаца – вавариште. Нејасно је на који је од наведених пијачних делова Мата мислио.

³⁷ Подгорац, *Електирично осветљење у Ваљеву*. Овде се помиње „машинерија електрична из Берлина, турбина из Готе”, а остало је наведено на основу анкетног листа из 1934. године, у: Спасојевић, *Електрифицирано Ваљево, њихових њећ година: 1900-1904*, 149, и Ненадовић, „Мало о историји електричног осветљења Ваљева”.

³⁸ Спасојевић, *Прва електирификација Ваљева*.

пуштена у погон 27. априла наредне, 1900. године, о чему је обавестио „Подгорац” у *Трјовинском Ђласнику* од 4. маја.³⁹

С почетком рада централе Матине муке нису биле завршене; на-против, тек су почеле. Присећајући их се, Мата се осврнуо и на онај референдум из 1895. године, када је апсолутном већином прихваћена његова замисао: „Камо лепе среће да нико није гласао за моју понуду. Данас би имао мој млин и моју водену снагу у Дегурићу у мојим рукама. И не би упропастио мојим задругарима воденицу са четири витла која је била на млинском јазу, баштованлук од четири хектара који данас покрива језеро, а што све спада у састав Ваљевоке Електричне Инсталације”.⁴⁰ Написао је, такође, како му пророчански делује савет трговца Јовише Ђурића, који је, видевши Мату како копа рупе за дрвене стубове, рекао: „Не копаш ти то рупе за бандеру већ копаш себи гробницу”.⁴¹

Матини проблеми су, с једне стране, били изазвани „неповољном основном извођења постројења”, а с друге, својеврсним анимозитетом локалних власти, за који доброћудни Ненадовић није веровао да су га самостално развили његови суграђани, већ да је спровођен по директиви „из Београда”.⁴²

„Неповољну основу” централе, која је условљавала слабије капацитете рада, уочио је професор Ђорђе Станојевић непосредно по њеном пуштању у погон, утврдивши: „Ваљево врло згодно лежи у погледу водене снаге, имајући у својој близини врло лако употребљив Градац и Јабланицу. Основа на којој је сада изведено хидроелектрично постројење у Ваљево погрешна је, нарочито у економском погледу”.⁴³ Професор Станојевић није конкретизовао природу те „погрешне основе”, али можемо да претпоставимо да је мислио на положај

³⁹ Постоји својеврсна забуна везано за дан почетка рада централе. Спасојевић на једном месту наводи да је само неколико дана касније, у *Вечерњим новосћима*, у броју 127, од 9. маја 1900. године, на страни 2 објављен чланак о електрификацији Ваљева у коме пише да је Ваљево електрифицирано 20. априла 1900. године (Спасојевић, *Прва електрификација Ваљева*, 185), међутим, у његовом другом чланку (Спасојевић, *Електрифицирано Ваљево, ѿрвих ѿећ ѿодина: 1900-1904*, 153), уочава се да је претходна тврдња била погрешна; наведени текст је у *Вечерњим новосћима* објављен наредне 1901. године (број 127, од 9. маја 1901, страна 2), и није се односио на почетак рада, већ на доелектрификацију, о којој ће даље бити више речи.

⁴⁰ Ненадовић, „Мало о историји електричног осветљења Ваљева”.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid.

⁴³ Ђорђе Станојевић, *Електрична индустрија у Србији* (Београд, 1901), 52.

централе у самој долини, где је водена снага успорена, или, пак, на само постројење које је уместо наизменичне произвело једносмерну струју, без довољно снаге да са расположивим уређајима осветли целу варош. То је довело до друге врсте проблема о којима је Мата написао следеће: „Пошто је прошло месец дана од када сам почео осветљавати улице и молио да ми се по уговору исплати месечна зарада, на шта ми госн. председник рече да ми све дотле неће ништа плаћати док не осветлим све улице, то јест и оне на полупустој периферији. Узалуд сам говорио госн. председнику да су водена снага и динамо машине у грачанској централи слабе према развијености свих варошких улица, али зато, када централа у Дегурићу буде прорадила, онда ћу дати богато улично осветљење”.⁴⁴

Пошто председник општине није пристајао ни на какав компромис и инсистирао је на исплати тек када се осветли цела варош, Мата је схватио да је неопходно или да што пре доврши и електрану у Дегурићу, или пак, што је свакако било брже и изискивало мање трошкове, да појача капацитете електране у Градцу. Ипак, оставши без планиране зараде, а суочивши се са потребом за новим улагањима, трговац Светозар Поповић се повукао из ортаклука са Матом Ненадовићем.

5. Нови пословни партнер Џозеф Ричардсон Финеј (Joseph Richardson Finney): 1900–1901

Повлачећи се из посла, Поповић је свој удео у пословању продао Енглезу Џ. Р. Финеју, који је до скоро био делимично загонетна личност. Спасојевић је посветио један чланак његовим активностима,⁴⁵ али је остало непознато његово пуно име,⁴⁶ као и судбина по одласку из Ваљева. Спасојевић је написао да је Финеј умро пре 1929. године, највероватније на основу поменутог Матиног новинског текста из те године, у коме се Финеј помиње као покојни.⁴⁷

Претходно је било познато да је Финеј био рударски инжењер који је руководио предузећем *Погіорски рудници*, које је радило у ваљев-

⁴⁴ Ненадовић, „Мало о историји електричног осветљења Ваљева”.

⁴⁵ Спасојевић, Финеј – енілески рударски инжењер у Ваљеву и околини крајем XIX и почетком XX века.

⁴⁶ У литератури се налази на „србизоване верзије”: Јосип и Ђорђе, као и на додатни иницијал Џ; Ibid.

⁴⁷ Ненадовић, *Сан како би шребало уредиши велики Београд*.

ском крају, са копом бакарне руде на локацији Ребељ, а са топионицом неколико километара даље, на Вису. Скорија брижљива претрага интернета помогла је да се реше неке од недоумица. Наиме, на британском веб-сајту Северњачког друштва за истраживање рудника (*Northern Mine Research Society*)⁴⁸ наилазимо на информацију да је његово пуно име и презиме Џозеф Ричардсон Финеј. На почетку каријере десет година се бавио машинством, а затим је четири године студирао рударство у Паризу. Од 1882. до 1885. године био је ангажован на истраживању, поновном отварању и развоју старог римског рудника *Аспријерес (Asprières)* у Француској, а након тога је до 1889. године помагао да се отвори велики рудник гвожђа у Дордоњи. Од 1889. године до смрти, непрекидно је био ангажован у Србији, најпре на пословима рударске инспекције и извештавања, затим као управник рудника Рипањ, а потом и управник поменутог рудника бакра Ребељ. Од 1895. године био је члан Института за рударство и металургију (*Institute of Mining and Metallurgy*) у Великој Британији. Преминуо је у Војној болници у Београду 28. јануара 1912. године.

У посао са ваљевском електраном Финеј се упустио непосредно после великог пожара, новембра 1900. године, када је до темеља изгорела топионица на Вису. Тада долази до промене власништва над рудником, који преузима француска финансијска групација. Финеју се захваљујући на дотадашњем раду и он постаје житељ Ваљева, а вероватно у то време преузима и партнерски удео у ваљевској електрани од Светозара Поповића.⁴⁹

Преузевши удео у пословању ваљевске електране крајем 1900. или почетком 1901. године,⁵⁰ Финеј је постао пословни партнер Мате Ненадовића. Убрзо по успостављању новог ортаклука, у марту 1901. године, уређаји за производњу једносмерне струје („едисонов систем“) у градачкој електрани замењени су новим, за производњу полифазне наизменичне струје („теслин систем“), набављеним од берлинске фирме АЕГ (*Allgemeinen Elektrizitäts-Gesellschaft – AEG*). Турбина је имала снагу од 50 коњских снага и генератор од 36 kW. Два трансформатора неопходна за ефикасан рад новог постројења била су постављена на варошкој пијаци, на десној обали Колубаре, у једној

⁴⁸ David Dixon, “Joseph Richardson Finney”, *Northern Mine Research Society*, преузето 22. 2. 2022, www.nmrs.org.uk/resources/obituaries-of-members/f/joseph-richardson-finney.

⁴⁹ Ненадовић, „Мало о историји електричног осветљења Ваљева“.

⁵⁰ Спасојевић, *Електрифицирано Ваљево, првих пет година: 1900-1904*, 152.

дрвеној кућици подигнутој на стубове.⁵¹ То је омогућило да у Ваље-ву, уместо 150, засија више од 360 сијалица, чиме је, осим центра, осветљена и периферија вароши.⁵² Сам Мата Ненадовић се касније присећао како се баш то вече, када су повећани капацитети варошке расвете, с пута враћао ваљевски трговац Јова Р. Гођевац, па кад је издалека видео да се изнад Ваљева „јари црвено небо”, помислио је да варош гори и да се у вароши „десио какви велики пожар”.⁵³

Обавештавајући читаоце о иновацијама у ваљевској расвети, које су заживеле непуних годину дана након почетка рада електране, 20. априла 1901. године, *Вечерње новосиби* су у броју од 9. маја писале: „Ваљево претставља ноћу једну чаробну слику”, будући да „тако рећи плива у мору светлости. [...] Нарочито је чаробна Београдска улица. У дужини од километар и по има она врло велики број сијалица и све у једној линији. Када се увече пусти струја види се само једна ватрена линија, која толико изгледа дивније, што се та линија укршта или иде упоредо са другим светлосним линијама из осталих улица. Нарочито је диван поглед са Брђана и многи грађани вечером се пењу на вис, да уживају у том дивном призору”.⁵⁴ Тим поводом констатовано је да је због чаршијских гласина да ће код сваког кибицера електричне светлости који директно и дуже гледа у лучну лампу наступити слепило, појединци су користили огарављена стакла како би се заштитили од нове пошасте – електричне светлости која је, по њима, „кварила очи”. Аутор чланка у *Вечерњим новосиби*ма је закључио: „Може се само власницима честитати на овако дивном градском осветљењу, нашто су им сви грађани захвални”.⁵⁵ Међутим, захвалност је изостала. Убрзо пошто је са својим новим ортаком Финејем појачао капацитете електране у Градцу, и Мата се потпуно повукао из посла.

⁵¹ По свему судећи, на вашаришту, испред Тешњара.

⁵² Спасојевић, *Електрифицирано Ваљево, њрвих њеи њодина: 1900-1904*, 149, 153 и даље. Треба нагласити да Танасијевић износи став да је до овог појачавања дошло тек 1903, по активирању електране у Дегурићу, како би „било могуће остварити синхронизацију обе централе и имати јединствен употребни напон у вароши”: Бранко Танасијевић, *Почетак и развој електрификације на њодручју Електрикосрбије Краљево* (Краљево: Електросрбија Краљево, 1994), 60.

⁵³ Ненадовић, „Мало о историји електричног осветљења Ваљева”.

⁵⁴ Аноним, „Вести из Ваљева”, *Вечерње новосиби*, 9. мај 1901, 2.

⁵⁵ Ibid.

6. Нови власници и нова електрана у Дегурићу: 1902–1903

Пошто му је Општина коначно исплатила заостале дугове, али у мањем износу од договорене суме,⁵⁶ Ненадовић је већ у септембру 1901. године Финеју продао и свој удео у електрани, електричној мрежи и концесији.⁵⁷ Нешто касније, у јануару 1902. године, продао му је и плац у Дегурићу, који је 1898. године купио од браће Павловић, са намером да ту гради другу, јачу електрану, и где је, по свему судећи, већ био започео одређене активности.⁵⁸ На то може да укаже и касније писање Мате Ненадовића, који је, присећајући се своје пословне авантуре, написао да су Финеј и његови нови ортаци „довршили централу у Дегурићу”.⁵⁹

Чим је постао самостални власник, Финеј је наишао на проблем како да доврши нову електрану. Претходно је било неопходно да се разреше два проблема: да се доврши судски спор који су повели власници две воденице низводно од позиције планиране за електрану, који су се бојали да ће изградња електране смањити проток воде,⁶⁰ а потом и да се набаве потребна постројења, а и вероватно и доврше грађевински радови. Пошто је судски спор окончан средином 1902. године утврђивањем чињенице да електрана неће угрожавати рад воденица, други проблем је решен новим ортаклуком.

Могли бисмо да претпоставимо да је још приликом набавке новог постројења за прву електрану, оног за производњу наизменичне струје, Финеј успоставио контакте са две повезане београдске фирме за продају и монтажу електро-опреме: *Јулијус Шмит* и *ком*, коју је држао Швајцарац, електро-машински техничар Јулијус Шмит (Julius Shmidt, Швајцарска, 1874 – Ваљево, 1947) и фирмом *Х. и Хр. Фејели* (H. & Chr. Voegeli), у власништву Шмитових земљака, велетрговаца текстилом и електроопремом, браће Христијана и Хајнриха Фејелија (Heinrich Voegeli, Christian Voegeli).⁶¹ Пошто се спор око количине

⁵⁶ Ненадовић, „Мало о историји електричног осветљења Ваљева”; Спасојевић, *Електрифицирано Ваљево, њрвих њеи година: 1900-1904*, 153–155.

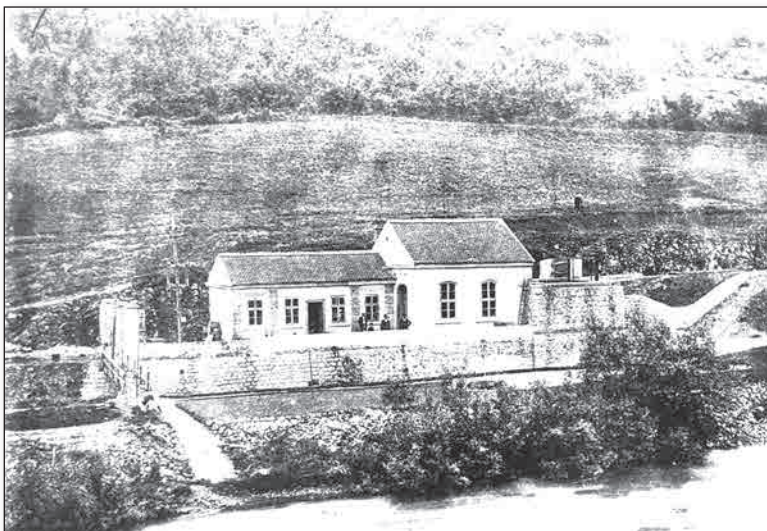
⁵⁷ ИАВ, Варија, к. 5, инв. 221; Спасојевић, *Електрифицирано Ваљево, њрвих њеи година: 1900-1904*, 155.

⁵⁸ ИАВ, Варија, к. 5, бр. 4, Тапија 39133; видети и: Савић, *Ненадовићи*, 386.

⁵⁹ Ненадовић, „Мало о историји електричног осветљења Ваљева”.

⁶⁰ ИАВ, Варија, к. 5, бр. 4, Тапија 39133; видети и: Савић, *Ненадовићи*, 386; Спасојевић, *Електрифицирано Ваљево, њрвих њеи година: 1900-1904*, 157.

⁶¹ Основне биографске податке, без референце, о Шмиту и Фејелијима видети у: Спасојевић, *Електрифицирано Ваљево, њрвих њеи година: 1900-1904*, 158–160.

Слика 5. Фотографија друге ваљевске хидроелектране (у Дегурићу), завршене 1902, а пуштене у погон 1903. године (НМВ.ИЗдпТЛ).

воде за две воденице у Дегурићу успешно окончао, Финеј је у јуну 1902. године са Шмитом и Фегелима склопио уговор о заједничкој сарадњи.⁶² Ортакчко друштво је протоколисано под именом *Елекџрично ѓредузеће за освейљење ѓрада Ваљева – Финеј, Х. и Хр. Фејели и Јулијус Шмиџ*.⁶³

Нова електрана у Дегурићу је грађевински довршена пре краја 1902. године, о чему сведочи и сачувани натпис уклесан на каменом лучном своду изнад улазних врата у машинску салу. По свему судећи, тада је и општинска концесија на право испоруке електричне енергије, коју је Мата Ненадовић добио 1897. године на тридесет, продужена на четрдесет година (односно за још тридесет пет, рачунајући тренутак новог уговарања).

Комплекс електрана у Дегурићу се простирао на површини нешто већој од једног хектара. Састојао од следећих грађевинских објеката:

- преливна брана, изграђена набијањем дрвених шипова и ојачана каменом;⁶⁴

⁶² ИАВ, Варија, к. 5, инв. 221; Спасојевић, *Елекџрифицирано Ваљево, ѓрвих ѓеџ ѓодина: 1900-1904*, S158.

⁶³ Ibid., 155 и даље.

⁶⁴ После Првог светског рата, када је електрана постала власништво Стевана Унковића, ова брана је замењена новом, бетонском.

- усечени доводни канал јаз, дуж обале Градца, дужине око 100 метара, који је од бране воду спроводио до електране;
- базен за смештај (лежиште) турбине;
- усечени одводни канал који је воду враћао у Градац;
- машинска зграда хидроелектране;
- стамбена зграда за машинисту, са два стана.

У турбинском базену је била уграђена хоризонтална Франсисова турбина снаге 135 коњских снага. Посредством каиша покретала је генератор напона 3.200 V. Генератор је произвела фирма УЕГ (*Union elektricitats – Gessellschaft – UEG*) из Берлина, а увезен је преко генералног продајног заступника Јулијус Шмиџ и Ко, Београд. У машинској сали су биле постављене контролне табле.⁶⁵

Нова електрана је са Ваљевом била повезана и новом електричном мрежом која је од Дегурића излазила на пут Ваљево–Ужице, а даље се до града протезала дуж пута. Далековод који је полазио од електране у Дегурићу преносио је струју високог напона (3.100 V) до електране Градац где је вршена трансформација на ниски напон 3/0,4 kV, а затим је одатле стизао до вароши, где су се налазила четири нова чехословачка, Шкодина (*Skoda*) трансформатора, инсталирана у дрвеним кућицама постављеним на носаче. Три су се налазила на левој обали реке, у Синђелићевој, Душановој и Улици војводе Мишића, а четврти на месту стара два, који су били делови електромреже старе електране у Градцу на десној обали реке, на „Великој пијаци” – вашаришту.⁶⁶

Неоспорно је да су главни грађевински радови на изради нове електране у Дегурићу довршени 1902. године, али она је пуштена у погон тек 1903. године. Вероватно се чекало да се заврше радови на постављању електромреже. О томе информације даје један од сувласника, Јулијус Шмит. Он је у *Гласу Ваљева* од 27. децембра 1931. године, између осталог, написао: „Од 1902. год., управо од 1903. г., када

⁶⁵ Танасијевић, *Почетак и развој електрификације на југозачу Електрикострбије Краљево*, 59 и даље; Спасојевић, *Електрифицирано Ваљево, првих пет година: 1900-1904*, 158–159; на основу извештаја и упитника из 1920. године (АЈ, 65-437-1141). Генератор за који се претпоставља да је први генератор постављен 1902/3. године у хидроцентрали у Дегурићу, данас се чува у дворишту Електродистрибуције у Ваљеву. Подаци о техничким карактеристикама генератора, о произвођачу и генералном заступнику, потичу са две таблице које се налазе на арматури генератора. Напоменимо и да је назив произвођача “Union elektricitats – Gessellschaft” назив берлинске фирме која је 1904. године припојена фирми АЕГ.

⁶⁶ Ibid.

је централа у Дегурићу коју сам подигао била пуштена у рад, па све до почетка светског рата, Ваљевци су били толико задовољни са својим електричним осветљењем, па и са мојим радом, да су се свугде, где год су стигли, тиме особито хвалили”.⁶⁷ Шест година касније, на страницама нових ваљевских новина, *Ваљевској иласа*, Шмит је потврдио исту информацију, прецизиравши да је електрана стављена у погон почетком 1903. године: „Од почетка 1903. године, када сам пустио централу Дегурић у рад, па све до конца 1914, када је Ваљево први пут евакуисано, Ваљевци су се свугде хвалили како јефтиноћом тако и квалитетом свога осветљења”.⁶⁸

7. Подела и рад два предузећа: 1903–1910

Након што је електрана у Дегурићу званично пуштена у рад почетком 1903. године, ортакчко друштво са четири власника је наставило да осветљава Ваљево са две електране још само неколико месеци, а онда је дошло до споразумног раскида ортаклука. Почетком јула 1903. године, оквирно годину дана од оснивања јединственог предузећа *Електрично предузеће за осветљење града Ваљева – Финеј, Х. и Хр. Фејели и Јулијус Шмит*, ортаци су обавестили ваљевску општину да су се судски поделили, делећи и обавезе према њој. Формиране су две фирме: *Електрично предузеће за осветљавање града Ваљева с десне стране Колубаре Ј. Р. Финеј и Електрично предузеће за осветљавање града Ваљева с леве стране Колубаре Х. и Хр. Фејели и Ј. Шмит*. Уз обавештење од 8. јула, доставили су и судску пресуду издату осам дана раније, из које се види да је Финеј постао власник старије и слабије електране у Градцу, са обавезом да осветљава мањи део града на десној обали Колубаре, посредством трансформатора на пијаци. У том делу града тада су биле инсталиране 62 „општинске” уличне сијалице. Браћа Фегели и Шмит су преузели централу у Дегурићу и обавезу осветљавања пространије и насељеније леве обале, са три трансформатора и инсталираних 172 уличне сијалице.⁶⁹ Наравно,

⁶⁷ Јулијус Шмит, „Потребе Ваљева”, *Глас Ваљева*, 27. децембар 1931, 2.

⁶⁸ Јулијус Шмит, „Пред пуштање нове електричне централе у рад”, *Ваљевски илас*, 30. мај 1937, 3.

⁶⁹ ИАВ, Фонд Општине града Ваљева, К-221. Мора се напоменути да се у литератури наилази на нешто другачији, погрешан податак, по коме је Финеј, са слабијом централом, требало да обезбеди расвету за настањенији део вароши на левој, а Шмит и браћа Фегели, са снажнијом, дегурићком централом, мање насељену десну обалу реке. Ова забуна је настала на основу грешке у

овде је реч о обавештењу Општини, у вези са обавезама према њој, а поред уличне расвете, као и раније, осветљавани су и домови и локали Ваљеваца, што им је посебно наплаћивано.

Овакав однос са поделом обавеза је потрајао дуже од пола деценије. Финеј је наставио да живи у Ваљеву, у својој електрани. Новине су објавиле вест да је у јесен 1904. године био жртва напада хајдука харамбаше Калабића. Дошавши у зграду централе, хајдуци су од Финеја тражили 2.000 динара, а када им је он рекао да толики новац не поседује, оглобили су га узимањем једног часовника и револвера, запретивши му да новац спреми. Финеј им је рекао да то не може учинити, јер нема новца. По одласку хајдука, уследила је његова пријава властима у Ваљеву, па је организована потера и хајдуци су похватани и ликвидирани.⁷⁰

По свему судећи, као и Мата Ненадовић пре њега, и Финеј је остао без довољно капитала и није имао начина не само да развија, већ ни да одржава посао. Године 1909. запао је у велике дугове. *Правда* од 7. фебруара 1910. године обавестила је јавност: „Пре неки дан продавао је за дуг Управи Фондова електрична централа г. Џ. Финеја, једног добродушног Енглеза, који већ дужи низ година живи у нашој средини. Жалосно је било погледати г. Финеја, који је свог и туђег капитала сручио неколико милијона динара у непосредну околину ваљевску, како беспомоћно седи, немогуће наћи себи пријатеља, да ово дуговање регулише, те да до продаје не дође. Па ипак у последњем часу доброг г. Финеја не остави срећа. Нађе се један човек, који му притече у помоћ и избави га од пропасти. Тај човек беше г. Јоца Владимировић, трговац овдашњи и ја му, у име лепог гласа Ваљеваца, на овоме добром делу овако јавно благодарим”.⁷¹

После оваквог краха, Финеј се повукао из пословних активности. Умро је у Београду, у Војној болници у јануару 1912. године. За то време, пословање другог електропредузећа – *Елекџропредузећа за осветљавање града Ваљева с леве стране Колубаре Х. и Хр. Фејели и Ј. Шмић*, протицало је без већих проблема. Браћа Фегели су били „тихи партнери”, преваходно посвећени разгранатим велетрговач-

протоколу који се чува у Државном архиву Србије, у Београду. Видети: Таназијевић, *Почетак и развој електрификације на југоисточну Електричну Србију Краљевство*, 60, 65–67.

⁷⁰ Спасојевић, *Финеј – енглески рударски инжењер у Ваљеву и околини крајем XIX и почетком XX века*, према: *Вечерње новости*, 292, 22. октобар 1904. и *Самоуправа*, 244, 19. октобар 1904, 3.

⁷¹ „Ваљевска хроника”, *Правда*, 7. фебруар 1910, 3.

ким и другим пословним обавезама у Београду, а Христијан и обавезама генералног швајцарског конзула у Србији. Пословање електране у Ваљеву су с пуним поверењем препустили Јулијусу Шмиту, чији се потпис, као једини, налази на свим документима насталим након склапања партнерства. То је, иначе, било и предвиђено од првог дана заједничког пословања, од јуна 1902. године. У поменутом ортачком уговору наглашено је: „Сва питања техничког рада спадају у дужност г. Јулијуса Шмита, који ће за бављење и надзор тога рада, на име путних трошкова, и због губитка времена имати за ту цель годишње 2.400 динара од предузећа”.⁷² Шмит је у почетку планирао да у Ваљево долази релативно често, али ова варош му је убрзо постала стално место боравка. Ту му је, у стану поред машинске зграде електране у Дегурићу, 1907. године рођен и син Емил.⁷³ У једном тренутку његови партнери, браћа Фегели, потпуно су се повукли из посла, препуштајући Шмиту не само управу, већ и власништво над целокупним пословањем. Спасојевић наводи да се то догодило 1910. године, али не указује на извор те информације.⁷⁴

8. Самостални рад Јулијуса Шмита: 1910–1924

Та 1910. година била је по много чему преломна. Видели смо да је тада трговац Јоца Владимировић „избавио пропасти” Џозефа Финеја. Услед недостатка доступних историјских извора појединости тога избављења остале су нејасне, али по свему судећи, Матина, односно Финејева електрана у Градцу, поново се нашла у Шмитовим рукама, те он постаје власник свих ваљевских електропостројења. Тада долази и до других промена. У то време ваљевске електране су обезбеђивале електричну енергију за око 800 сијалица од 16 свећа и неколико лучних лампи за главна варошка раскршћа и баште ресторана,⁷⁵ али потребе Ваљева које се модернизовало, нарочито у претходним годинама, током председничког мандата Мате Ненадовића, бивале су све веће. Већ смо видели да су у том периоду саграђене и зграде судова, банке, Гимназије, неколико војних објеката, а изграђена су и два велика модерна хотела. Зато је ваљевска општина 1910. године

⁷² ИАВ, Варија, к. 5, инв. 221; Спасојевић, *Електрифицирано Ваљево, њрвих њеи година: 1900-1904*, 158.

⁷³ Спасојевић, *Електрифицирано Ваљево, њрвих њеи година: 1900-1904*, 158.

⁷⁴ Ibid., 157. Видети такође: Небојша Максимовић, *Ваљево и ваљевски крај у Дринској бановини 1929 – 1941* (Ваљево: Историјски архив Ваљево, 2017), 42.

⁷⁵ Ibid., 160.

захтевала од концесионара да појачају своје ресурсе, дајући им рок до средине 1911. године.⁷⁶

Током 1910/11. године стара, „доња” хидроелектрана у Градцу појачана је једном полустабилном локомотивом, са два цилиндра, снаге 80 коњских снага, намењеном за рад у време малог водостаја, а појачана је и снага постројења у Дегурићу до капацитета 1.400 сијалица од 16 свећа. Пошто је реч о сијалицама са угљеним влакнима, једна свећа је имала снагу од 3 вата. Истовремено, на захтев Општине, приступило се и замени сијалица, и уместо са угљеним, постављене су сијалице са металним влакнима. Том приликом је категорисан и нови ценовник, тако да су кафане, механе и хотели плаћали 3,75 динара по сијалици, дућани са изложима, апотеке, берберске радње и хотелске собе 3,5 динара, а приватни станови, радионице и ходници по 3 динара месечно, док је Општина, као збирно највећи потрошач, за сваку сијалицу и даље плаћала знатно мањи износ од 1,5 динара. Било је то време када се струја у Ваљеву користила искључиво за освету, тако да је пуштана у погон предвече и гашена ујутру, а постојала је и могућност покретања мотора преко дана, по посебним уговорима, са наплатом на основу стања струјомера. Већих потрошача у то време није било. Стругаре су за покретање својих уређаја имале своје парне машинске погоне, без утрошка електричне енергије, док се пивара, као тада највећи ваљевски погон, изгледа самостално снабдевала струјом употребом своје локомотиве.⁷⁷

На основу Шмитовог позитивног односа према суграђанима, „горња”, односно друга хидроелектрана, она у Дегурићу, постала је и излетиште за Ваљевце и намернике који су у граду на Колубари боравили из различитих разлога, а сам Јулијус је постао значајна и поштована личност. На почетку Првог светског рата, био је један од чланова комисије која је документовала аустроугарске злочине после Церске битке, у лето 1914. године. Уз њега је у комисији радио и млади холандски лекар др Аријус ван Тинховен (Arius van Tienhoven), који је у својим сећањима записао: „Инжењер Шмит био је недељама у шоку, а када сам га једном касније посетио, његова жена ми је рекла: мој муж је потпуно пометен, и стално ноћу привиђа мртве и унакажене”. А сећајући се Ваљева, др Ван Тинховен је записао: „Ваљevo је веома леп

⁷⁶ Према информацијама из новинског чланка („Ваљевско електрично осветљење”, *Глас Ваљева*, 6. јануар 1929), у време ових промена браћа Фегели су још увек били концесионари заједно са Шмитом.

⁷⁷ Танасијевић, *Почетак и развој електрификације на подручју Електро-србије Краљево*, 60–61.

Слика 6. Разгледница: „Поздрав из Ваљево : Водопад (Брана) Електричне централе у Дегурићу” (Народни музеј Ваљево, Историјска збирка разгледница – НМВ.ИзРа)

градић, од осам до десет хиљада становника, у брдима, са здравом климом, прилично модеран. Има чак и електрично осветљење”.⁷⁸

Овај холандски лекар, иначе пасионирани фотограф, у Ваљево је први пут дошао 1913. године, током Другог балканског рата, и већ тада је био чест гост у електранама. У једној од машинских сала настале су фотографије са приватног банкета приређеног поводом завршетка Другог балканског рата.⁷⁹

Излет до Дегурића и обилазак електране, били су ретка забава током ратних страха и за многе друге, па и за чувену Флору Сандс (Flora Sands), енглеску болничарку, а потом и официра српске војске. Она је своју војну каријеру у Србији започела као добровољна болничарка у чувеној Ваљевској болници. Описујући ретке тренутке одмора,

⁷⁸ Аријус ван Тинховен, *Страхоте раја у Србији: дневник рајној хирурја* (Београд: Утопија, 2005).

⁷⁹ Ibid; Владимир Кривошејев, *Сворене да свечоче: фотографије гр Аријуса ван Тинховена са балканских рајишта 1912 – 1916*. (Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2019), 60 и 80; “Fotoalbums Arius van Tienhoven: ‘BALKANOORLOGEN 1912 - 1913 II’”, Koninklijke Bibliotheek – Nationale Bibliotheek van Nederland; сигнатура 1940 В 2, преузето 17. 1. 2022, <https://www.kb.nl/themas/geschiedenis-en-cultuur/moderne-geschiedenis/fotoalbums-arius-van-tienhoven-1912-1915>.

Флора Сандс је у петак 28. маја 1915. године у свој дневник записала: „Диван врео дан. Превијања цело јутро. После ручка, Давиде, капетан А. и ја ишли смо у дугу шетњу поред реке Градац са мајором Душаном Бесановићем. Видели станицу за производњу електричне енергије којом управља један Швајцарац. Диван водопад, дивна шетња кроз шуме и поља”.⁸⁰

А управо су ратне године довеле и до нових недаћа у пословању ваљевског електропредузећа. У чланку објављеном на страницама *Гласа Ваљева* 27. децембра 1931. године Јулијус Шмит се присећао да је током рата, крајем 1914. године, упропашћен део постројења ваљевских електрана, те је до краја рата 1918. године „предузеће само животарило”.⁸¹ Упркос томе што је ратна штета утврђена, Шмит није добио обвезнице уз помоћ којих би обновио постројења, али је покушао да још неколико година послује, безуспешно тражећи од општинских власти да му одобре повећање цене испоруке електричне енергије.⁸² Не успевши у овим настојањима, Шмит се, остајући у Ваљеву, у потпуности посветио другим пословима, за разлику од Ненадовића и Финеја, веома успешно. Постао је власник првих аутобуса и аутобуских линија у Ваљеву, као и представник за продају аутомобила марки Форд (*Ford*) и Доџ (*Dodge*). Обе своје електране, са мрежом и општинском концесијом која је трајала до 1937. године, продао је Стевану Унковићу у октобру 1924. године.⁸³

9. Предузеће Стевана Унковића : 1924–1937

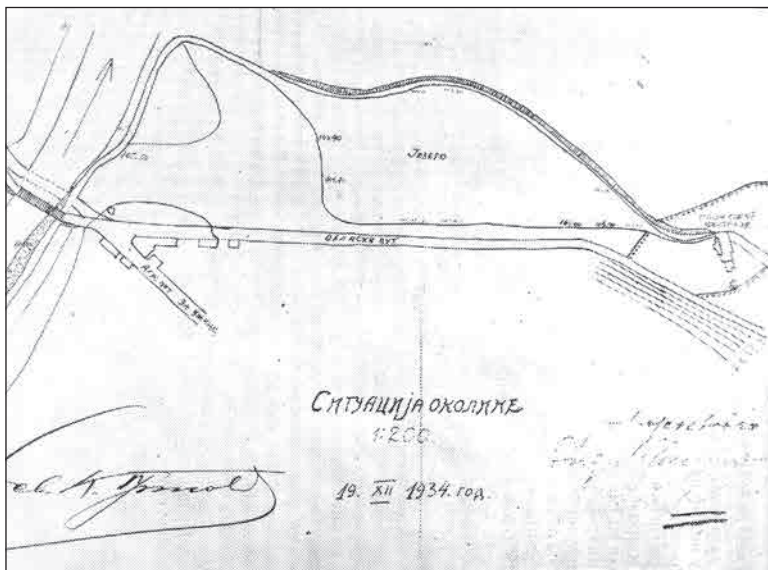
Преузимајући електропостројења, мрежу и концесију, Стеван Унковић (Ваљево, 1885 – Београд, 1962) је своју фирму званично протоколисао код Првостепеног суда у Ваљеву (10. јануара 1925. / бр. 335),

⁸⁰ Флора Сандс, *Исписи из дневника* (у поседу аутора, добијени 2014. године посредством Лујзе Милер, ауторке књиге: *Наш браћо, Флора Сандс* (Београд: Лагуна, 2013)).

⁸¹ Шмит, *Пошребе Ваљева*.

⁸² Ibid; Шмит, *Пред љушњање нове електричне централе у рад*.

⁸³ Ова и наредне хронолошке одреднице су дате по грегоријанском календару. Танасијевић, *Почетак и развој електрификације на југозачу Електро-србије Краљево*, 60-61; Спасојевић, *Електрифицирано Ваљево, њрвих њећ година: 1900-1904*. За разлику од устаљеног става, сам Шмит (Шмит, 1937) се касније присећао да је електране продао 1923. године, али будући да се Унковић званично укњижио као власник почетком 1925. године, реалније је претпоставити да је до промене власника дошло 1924. године.

Слика 7. Скица просторног обухвата прве ваљевске хидроелектране; начињена 1934. (НМВ.ИЗдпТЛ)

под називом Елекџрична елекџрана Ваљево-Деџурић за освешљенење града Ваљева, Сшевана К. Унковића. Непосредно по преузимању настојао је да осавремени капацитете. Током 1925/26. године, снага „доње”, прве електране у Градцу, оснажена је једном водном турбином од 100 коњских снага, али и локобилном од 110 коњских снага, која је вероватно требало да повећа капацитет у сушним периодима.

У другој електрани, у Деџурићу, инвестиције су биле знатно веће. Стара дрвена брана, од преплета, појачана каменом, замењена је бетонском. До ове промене је вероватно дошло током друге половине 1926. године, силом прилика. Наиме, 19. јула те године, лист Време је обавестио читаоце да се два дана раније у ваљевском крају догодила велика поплава, због које „варош остаје без осветљења 10 дана [...] Градац је нагло надошао. Велика бујица воде порушила је брану г. Унковића, сопственика електричне централе. Штета износи 500.000 динара”.⁸⁴

Развој ресурса је настављен и касније, тако да је 1934. године Унковић на попису у Градцу (електрана Градац – Ваљево, доња електрана) имао водену турбину фирме Ј. М. Војћ (J. M. Voith) од 100 коњских

⁸⁴ „Нове поплаве у Ваљеву: вода је оштетила електричну централу и варош остаје без осветљења 10 дана”, Време, 19. јул 1926, 5.

снага, локомотиву *Гарет* (*Garrett*) од 80 коњских снага, локомотиву *Р. Волф* (*R. Wolf*) од 110 коњских снага, трофазни генератор АЕГ 94 kVA, 3.100 V и трофазни генератор Мајдлингер (*Meidlinger*) 40 kVA, 3.100 V. У Градцу, недалеко од центра града, где је, по свему судећи, била централа фирме, радило је 12 радника и службеника, а у удаљењу Дегурићу, троје.⁸⁵

Упркос овим улагањима, рад Унковићевих електрана и пратећих постројења и инсталација почео је да постаје незадовољавајући. Ваљево се развијало, ширило и модернизовало и потребе за електричном енергијом су бивале све веће. Снага постројења, као и водени ресурси који су током лета знатно слабили, нису омогућавали континуирано квалитетно, а повећано снабдевање електричном енергијом. Ваљевци су постајали све незадовољнији, што се може видети из бројних полемика вођених крајем двадесетих и током тридесетих година на страницама *Гласа Ваљева* и *Ваљевској иласа*. Указивало се на слаб напон, касно паљење расвете у време када дан окраћа, труле дрвене стубове, празна сијалична места на уличним стубовима, а 20. октобра 1935. године, на страницама *Гласа Ваљева*, објављена је вест о зидару који је, радећи на крову једне куће, погинуо због неизолованог кабла.⁸⁶

У таквој атмосфери Мата Ненадовић, који је 1929. године боравио у Ваљеву, исказао је задовољство што су електране у Ваљеву сређење и унапређене,⁸⁷ али како је незадовољство постајало све веће, у својим предлозима за уређење Ваљева писаним четири године касније, пар месеци пред смрт,⁸⁸ предложио је да једна од будућих обавеза варошких власти буде изградња нове, општинске, а не приватне електране.

Новинске полемике, изазване оправданим незадовољством грађана, а вероватно подстакнуте и политичком позадином, додатно су се распламсале како се приближавао тренутак истека концесије (1937. године). Будући да је већ створен велики одијум према даљој сарадњи са Унковићем, као и било којим другим приватним концесионаром, таква могућност није разматрана. Уредништво *Гласа Ваљева*, уплашено да грађани могу да остану без благодети коју уживају три и по деценије, током лета 1935. године је апеловало на локалну власт да почне са изградњом општинске електране, чему су се прикључили

⁸⁵ Ibid., 61–63.

⁸⁶ „Погинуо од електричне струје“, *Глас Ваљева*, 20. октобар 1935, 3.

⁸⁷ Ненадовић, *Сан како би шребало уредиши велики Београд*.

⁸⁸ Ненадовић, *Ваљево и његове историјске знаменитости*.

и поједини грађани. Изнет је предлог да, пошто су водотокови у околини Ваљева нестабилни, Општина изгради термоелектрану, и то на угаљ, као најрентабилнији енергент. То је било једно од три могућа решења. Друго решење је било „куповина струје на улазу у град”, а треће да Општина од Унковића откупи све електроресурсе и модернизује их.⁸⁹

Због претходно формираног одијума према Унковићу, а уз оправдање високе цене коју он тражи, од последњег решења се брзо одустало, и конкретизоване су наредне две идеје – изградња термоелектране у сарадњи са Сименсом (*Siemens*) и откуп струје од *Елекџиро Макиша*, као фирме у успону, која је 1931. године увела у погон велику термоелектрану у Вреоцима, и која се врло брзо развијала. Јавност се поделила на „макишијанце” и „сименсијанце”.⁹⁰ Победили су „сименсијанци”.

10. Трећа ваљевска електрана, од 1937. године

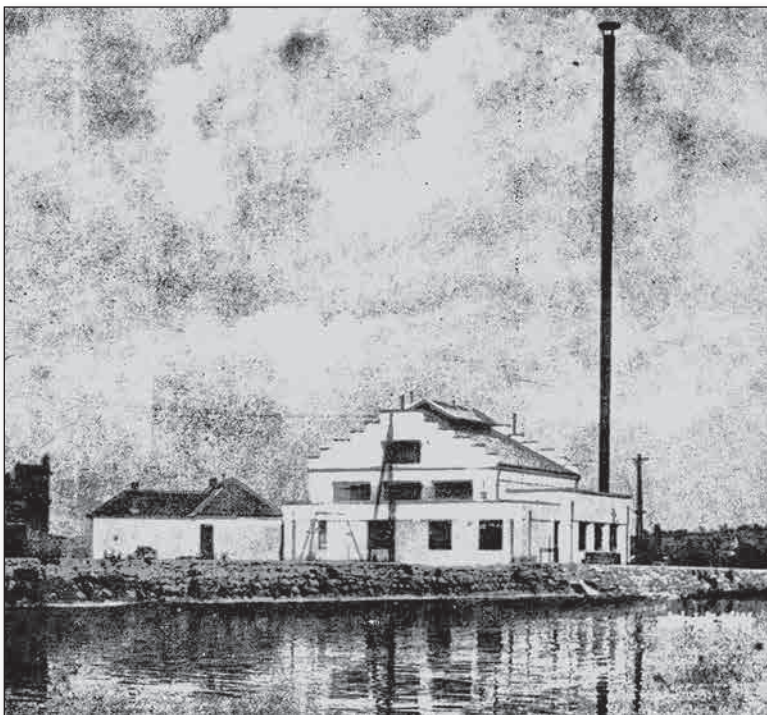
У сарадњи са фирмом *Сименс*, градске власти су „калоричну централу”, односно термоелектрану, почеле да граде 1936. године. Лоцирана је на источној периферији града, на левој обали Колубаре, недалеко од ушћа са Градцом, односно недалеко од прве електране, само на супротној обали реке. Погонске машине су биле две локобиле произвођача *Р. Волфа* из Магденбурга, од по 150 коњских снага, а генератори су били Сименсови од по 120 kVa и 6.000 V. Осим изградње постројења, општинске власти су планирале и постављање нове варошке електромереже, што је подразумевало да Унковић мора да уклони своју стару. Број трансформатора је повећан, са некадашњих четири на осам, а две године касније, са отварањем војне фабрике *Висџаг*, изграђена је и посебна мрежа ка њој.⁹¹

Унковићева четрдесетогодишња концесија, преузета од претходних концесионара, истицала је 17. априла 1937. године. Почетком марта грађевински радови су били довршени, и следило је успостављање

⁸⁹ „Шта ће бити са осветљењем Ваљева”, *Глас Ваљева*, 3. јул 1935, 2; Душан Матић, „Потребе Ваљева и остварење истих - осветљење”, *Глас Ваљева*, 28. јул 1935, 2; Свет. Благојевић, „У прилог решавања осветљења вароши Ваљева”, *Глас Ваљева*, 28. јул 1935, 3; Душан Матић, „Потребе Ваљева и остварење истих - осветљење”, *Глас Ваљева*, 4. август 1935, 2.

⁹⁰ „Извештај са седнице градског већа”, *Глас Ваљева*, 1. јул 1940.

⁹¹ Танасијевић, *Почетак и развој електрификације на јодручју Елекџиро-србије Краљево*, 61–63.

Слика 8. Фотографија ваљевске термоелектране, која је почела са радом 1937. године (НМВ.ИЗдпТЛ)

електромреже по граду. *Ваљевски илас* је 28. марта читаоце обавестио да су пристигле парне машине „најпознатије фирме Волф”, да се довршавају трансформаторске кућице, и да се планира постављање „дирека”, те да ће сви послови бити довршени до половине јуна.⁹² Наведени рок је био два месеца по истицању концесије, што је отворило нове проблеме, о којима ваљевске новине нису извештавале, али информације проналазимо у београдској штампи.

Престоничке новине су још пола месеца раније обавестиле читаоце да ће Ваљево два месеца остати у мраку. Да би се то избегло, општинске власти су предложили Унковићу да још не уклања своју разводну мрежу, већ да и по истеку концесије настави са испоруком и наплатом електричне енергије, док се сви послови не заврше. Он је прихватање предлога условио гаранцијом власти да ће му омогућити

⁹² Ж. Милошевић, „Нова Општинска централа”, *Ваљевски илас*, 28. март 1937, 2.

да од грађана наплати сва претходна нагомилана дуговања. Такву гаранцију Општина није могла да обезбеди.⁹³

Да ли је постигнут неки компромис, за сада није поуздано утврђено.⁹⁴ Електрична централа општине Ваљево је пуштена у рад 21. јуна 1937. године. С почетком рада термоелектране престао је рад Унковићевих електрана у Градцу и Дегурићу, мада их је њихов власник и даље одржавао, и настојао да их уведе у функцију покретања једнога млина који је узео у закуп, али му то општинске власти нису дозволиле.⁹⁵

Још пре почетка рада нове електране, лист *Ваљевски глас* је 28. фебруара 1937. године „поздравио” изградњу, уз наду да ће бити струје и за периферију и околне засеоке,⁹⁶ а потом је, 23. маја, не извештавајући о томе да ли тада, месец дана по истеку концесије, Ваљево има осветљење, отворио питање да ли ће струја бити скупља или јефтинија него до тада.⁹⁷ Ово питање се показало као пророчанско.

Убрзо по отварању термоелектране, показало се да новоизграђена калорична централа снаге 192 kW није била адекватна. Приликом њеног пројектовања није предвиђен реалан развој Ваљева, пре свега ваљевске индустрије, будући да је осим модернизације многих мањих погона, у град на обалама Колубаре стигла и војна фабрика *Вислиг* (данас *Крушик*), тако да је већ током 1939. године уочено низ недостатака.

Од почетка 1940. године, на страницама обновљеног листа *Глас Ваљева*, поново се повела полемика о даљим корацима везаним за развој и одржавање постројења. Испоставило се да, пошто су новоизграђени капацитети били недовољни, термоцентрала нема „логонске резерве” те да би, ако би се догодио и најмањи квар на машинама, „део вароши остао у мраку”. У таквим околностима, враћајући се на питања која су разматрана пола деценије раније, предложена су три алтернативна решења: 1) повећање капацитета нове централе

⁹³ „Између две електричне централе Ваљево ће остати у мраку”, *Правда*, 13. март 1937, 14; „Два месеца Ваљево ће остати у мраку, док се мрежа не пребаци на општинску централу”, *Време*, 15. март 1937, 5.

⁹⁴ Мада Максимовић (*Ваљево и ваљевски крај у Дринској бановини 1929 – 1941*, 90) наводи да су у Ваљеву уследила два месеца мрклог мрака.

⁹⁵ Танасијевић, *Почетак и развој електрификације на јодручју Електро-србије Краљево*, 61–63.

⁹⁶ „Велики значај подизања нове електричне централе и изградња водовода за Ваљево”, *Ваљевски глас*, 28. фебруар 1937, 2.

⁹⁷ „Пред пуштање нове Електричне централе града Ваљева”, *Ваљевски глас*, 23. мај 1937, 2.

доградњом објекта и набавком додатних постројења, 2) „куповина електричне енергије на улазу у варош”, било од Унковића, или од *Елекџиро Макиша* и 3) „куповина хидрауличне – водене централе Унковића у Дегурићу”, и њена модернизација.

Стиче се утисак да је треће решење сматрано најизводљивијим, а подразумевало је да реконструисана и појачана хидроелектрана у Дегурићу буде главна, а нова термоелектрана помоћна, односно резервна.⁹⁸ Међутим, до решења није дошло јер је рат омео све даље планове.

11. Цртица о каснијем развоју

С почетком окупације, а потом и даљим развојем Ваљева по завршетку рата, ситуација у Ваљеву се драстично мења. Тадашње стање електрификације би требало да буде тема посебних истраживачких активности, с тим што су полазни путокази већ постављени.

Током окупационог периода у Другом светском рату окупационе власти су, по свему судећи, комбиновале различите начине снабдевања Ваљева електричном енергијом. Део струје је допреман из *Елекџиро Макиша*, али су активирани и Унковићеве хидроелектране, док је општинска термоелектрана била резервна. Током тог периода, 3. јуна 1942. године, дошло је до велике поплаве када су девастирана постројења хидроелектране у Градцу. А после рата је дошло до нових промена. Термоелектрана је 1945. године престала са радом, а 1947. године је деинсталирана и њена постројења су пренета у Урошевац. Настављено је са главним снабдевањем струје „са стране”, али су поново, уз нове реконструкције, активирани и хидроелектране, које су национализоване од Унковића 1945,⁹⁹ и наставиле су да раде као резервне, све до 1966. године, када су због нерентабилности затворене.¹⁰⁰

⁹⁸ Ж. Милошевић, „Електрично осветљење у Ваљеву“, *Глас Ваљева*, 6. мај 1940; Илија Илић, „О електричном осветљењу“, *Глас Ваљева*, 1. јуни 1940; Милорад Бабић, „Општина и електрично предузеће“, *Глас Ваљева*, 20. јули 1940.

⁹⁹ На основу пресуде Среског суда у Ваљеву, бр 2290/45, од 18. септембра 1945. године, Унковић је кажњен са 100% конфискацијом имовине и с три године принудног рада, са квалификацијом кривице: „због привредног саботерства”.

¹⁰⁰ Бора Цветковић и други, *Од Ђеџиње до Ђердаја, електрификација Србије 1893–1941, са освртом на стање 1977* (Београд: Пословна заједница електро-дистрибуције Србије: Здружена електропривреда – Београд, 1979), 150–151.

12. Данашње споменичке вредности

Што се тиче актуелног стања на терену, зграда оне најмлађе, али најкраће активне електране – општинске термоцентрале из 1937. године, и данас постоји, с тим што је по престанку функције била претворена у кланицу, па радничку мензу, пекару и тако даље. Потом је дуго била без намене, а са процесом приватизације претворена је у ноћни клуб.

На прву „доњу” хидроелектрану у Градцу, из 1900. године, данас подсећају два механизма за затварање устава на затрпаном јазу, пре утока Градца у Колубару. Источно од њих се налази фудбалски терен, на месту некадашњег језера, а нешто даље од њега је парцела Електродистрибуције Ваљево са више објеката, од којих је један, управна зграда, подигнут на темељима некадашњег млина – хидроелектране.

Што се тиче друге хидроелектране, такозване „горње”, у Дегурићу, из 1902/3. године, од престанка рада, уз промену намене, овај простор је био изложен дугогодишњем девастирању. Године 1992. хидроцентрала је, заједно са широм околином укупне површине три хектара, проглашена за непокретно културно добро – споменик културе, чиме је стављена под заштиту.¹⁰¹ Тадашњи корисник, Друштвено угоститељско предузеће *Слоја*, уз помоћ ентузијаста је обновило њен рад, али накратко. Потом је део простора уведен у функцију рибњака. Касније, са приватизацијом *Слоје* приватизована је и хидроцентрала. Након препродаје из 2020. године нови власник, предузеће *Екобиш д.о.о.*, исказало је намеру да на том простору оформи примерен едукативни тематски парк под називом *Чика Маџа Ненаговић – Дејурић*. Томе у прилог иде чињеница да су аутентични грађевински објекти очувани, од бране, преко доводног јаза и саме зграде електране, до одводног јаза. У згради се налази и различита опрема, углавном из времена каснијег, послератног рада, али и старија. Главни уређаји, турбина и генератор, недостају, с тим што се раније поменути генератор, за који се сматра да је први уређај са ове локације, из 1902/3. године, са ознакама АЕГ, односно УЕГ, и назнаком да је купљен посредством заступника *Јулијус Шмиџ и Ко*, Београд, налази у дворишту зграде Електродистрибуције, на локацији комплекса прве хидроелектране из 1900. године.

¹⁰¹ „Одлука о проглашењу хидроцентрале у Дегурићу за непокретно културно добро – споменик културе (број 633-2/92-08 од 09.10.1992. године)”, *Службени гласник општинске Ваљево*, 12/92 (1992): 177.

15. Максимовић, Небојша. *Ваљево и ваљевски крај у Дринској бановини 1929 – 1941*. Ваљево: Историјски архив Ваљево, 2017.
16. Матић, Душан. „Потребе Ваљева и остварење истих - осветљење”. *Глас Ваљева*, 28. јул 1935, 2.
17. Матић, Душан. „Потребе Ваљева и остварење истих - осветљење”. *Глас Ваљева*, 4. август 1935, 2.
18. Милошевић, Ж. “Нова Општинска централа”. *Ваљевски глас*, 28. март 1937, 2.
19. Милошевић, Ж. „Електрично осветљење у Ваљеву”. *Глас Ваљева*, 6. мај 1940, 3.
20. Ненадовић, Матија. „Мало о историји електричног осветљења Ваљева”. *Глас Ваљева*, 26. мај 1929, 2–3 и 2. јун 1929, 1–2.
21. Ненадовић, Матија. *Сан како би шребало уредиши велики Београд*. Ваљево: Штампарија В. Вујића, 1929 (а).
22. Ненадовић, Матија. „Ваљево и његове историјске знаменитости”. *Глас Ваљева*, 19. и 26. фебруар и 5. и 12. март 1933.
23. „Нове поплаве у Ваљеву: вода је оштетила електричну централу и варош остаје без осветљења 10 дана”. *Време*, 19. јул 1926, 5.
24. „Одлука о проглашењу хидроцентрале у Дегурићу за непокретно културно добро – споменик културе (број 633-2/92-08 од 09.10.1992. године)”. *Службени гласник општине Ваљево*, 12/92 (1992): 177.
25. Перунички, Бранко. *Град Ваљево и његово управно подручје 1815-1915*. Ваљево: Историјски архив Ваљево, 1972.
26. „Погинуо од електричне струје”. *Глас Ваљева*, 20. октобар 1935, 3.
27. Подгорац. „Електрично осветљење у Ваљеву: допис Трговинском гласнику”. *Трговински гласник*, 27. април 1900, 4.
28. „Пред пуштање нове Електричне централе града Ваљева”. *Ваљевски глас*, 23. мај 1937, 2.
29. Ранковић, Здравко. „Од Гласоноше до Колубаре II: новине у Ваљеву и Ваљевском крају 1885 – 2010”. *Ревизија Колубара*, децембар 2010.
30. Савић, Велибор. *Ненадовићи*. Ваљево: издање аутора, 2004.
31. Спасојевић, Александар. „Прва електрификација Ваљева”. У *Колубара, велики народни календар за просбу 1997*. Ваљево: ИП Колубара 1997, 177–187.
32. Спасојевић, Александар. „Електрифицирано Ваљево, првих пет година: 1900-1904”. У *Колубара, велики народни календар за просбу 1998*. Ваљево: ИП Колубара 1998, 146–160.
33. Спасојевић, Александар. „Утицај електрифицирања Ваљева и Ужица на даљу примену електричне енергије у Србији после 1900. године”. *Гласник историјског архива Ваљево*, 34 (2000): 11–40.

34. Спасојевић, Александар. „Електрична енергија у Србији до 1893”. У *Сто година електрификације Ужица 1900–2000*. Ужице: ЕПС – ЈП Електродистрибуција Ужице, 2000 (а).
35. Спасојевић, Александар. „Пионирски период електрификације Србије (1884-1914)”. У *Гласник историјског архива Ваљево*, 37 (2003): 59–74.
36. Спасојевић, Александар. „Финеј – енглески рударски инжењер у Ваљеву и околини крајем XIX и почетком XX века”. *Гласник историјског архива Ваљево*, 49 (2015): 107–113.
37. Станојевић, Ђорђе. *Електрична индустрија у Србији*. Београд, 1901.
38. Танасијевић, Бранко. *Почетак и развој електрификације на подручју Електрикосрбије, Краљево*. Краљево: Електросрбија Краљево, 1994.
39. Тинховен, ван Аријус. *Сврахоше раја у Србији : дневник рајној хирурја*. Београд: Утопија, 2005.
40. “Fotoalbums Arius van Tienhoven: „BALKANORLOGEN 1912 - 1913 II”. Koninklijke Bibliotheek – Nationale Bibliotheek van Nederland; сигнатура: 1940 В 2. Преузето 17. 1.2022. <https://www.kb.nl/themas/geschiedenis-en-cultuur/moderne-geschiedenis/fotoalbums-arius-van-tienhoven-1912-1915>.
41. Цветковић, Бора и др. *Од Ђешиње до Ђердаја, електрификација Србије 1893.-1941, са освртом на стање 1977*. Београд: Пословна заједница електродистрибуције Србије: Здружена електропривреда – Београд, 1979.
42. Шмит, Јулијус. „Потребе Ваљева”. *Глас Ваљева*, 27. децембар 1931, 2.
43. Шмит, Јулијус. „Пред пуштање нове електричне централе у рад”. *Ваљевски глас*, 30. мај 1937, 3.
44. „Шта ће бити са осветљењем Ваљева”. *Глас Ваљева*, 3. јул 1935.

Vladimir A. Krivošejev

Academy Western Serbia, Department Valjevo;
National Museum in Valjevo, Valjevo

THREE POWER PLANTS IN VALJEVO BEFORE THE WORLD WAR II

In the period between 1900 and 1937, three different power plants, two hydro and one thermal, were built and commissioned in Valjevo. The information about them so far, was often contradictory and unconcreted. The aim of this article is to determine new facts, resolve any dilemma and systematise all the knowledge about them, based on the analysis of the literature and previously used and unused historical sources.

The first power plant in Valjevo was a hydropower plant, which was commissioned on April 27, 1900, at the village of Gradac (today, part of the city area of Valjevo), at the mill of the Nenadović family, at the confluence of rivers Gradac and Kolubara. It was built thanks to the several years (1895–1900) of efforts by Matija Mata Nenadović, with the financial support of a tradesman, Svetozar Popović. It provided lighting to the central streets in Valjevo using direct electrical current. Late that year, Popović left the partnership, giving over his share in the company to an Englishman, mining engineer Joseph Richardson Finney. With his support, all the machines for production of direct current were replaced with the machines for production of alternating current and on April 20, 1901, they were put in operation, lighting all the city streets. A few months later, Mata Nenadović also left the business, selling Finney not just his share in the existing power plant, with the installations and concession (obtained in 1897), but also a parcel with the mill at bank of the Gradac River in the village of Degurić, which he purchased in 1898, with the intention to use it to build the second, stronger hydropower plant.

After becoming the sole owner, in 1902, Finney entered partnership with Swiss men Julius Shmidt and brothers Heinrich and Christian Voegeli, with the intention to use their capital to complete and commission the second planned hydropower plant, the one in the village of Degurić. The construction works were completed during 1902 and the power plant was put into operation in 1903. A few months later, the partnership was cancelled and the joint company was separated in two, with the division of obligations towards the Municipality. Finney took over the first power plant in Gradac, with the obligation to provide lighting to the streets on the right, less inhabited bank of the Kolubara River, while the Swiss managed the second power plant, in Degurić, providing lighting to a part of Valjevo on the left, more inhabited bank of the Kolubara.

Brother Voegeli were “silent partners”, who conducted other, trading affairs, in Belgrade, while they gave over all of the operative activities regarding

the power plant to the machine and electrical engineer Julius Shmidt, who was a permanent resident of Valjevo, living at the power plant in Degurić.

Finney also lived in Valjevo, at his power plant in Gradac, but he went bankrupt in 1909/10, after which, the power plant went into the hands of the Swiss. It seems that at the same time, brothers Voegeli also left the business, giving over the full ownership to Shmidt. During the World War I, the power plants were damaged and they operated with diminished capacity. Since he was unable to get war reparations, in 1924, Shmidt sold his plants and the concession to Stevan Unković, a Valjevo-based tradesman.

After taking over the ownership of the power plants, Unković modernised their operation. He increased the capacities in Gradac with new locomobiles, and in Degurić, he replaced the old, wooden dam, with a larger, concrete one, and also installed new power generators. However, as Valjevo continued to develop and demand more electrical power, not just for lighting, but also for powering various devices, the hydropotential of the Gradac River was no longer satisfactory, and the citizens of Valjevo became increasingly more dissatisfied with the distribution of the electrical power. In the numerous polemics in the newspapers, they accused Unković of carelessness and so, already in the early 1930s, they reached a common attitude that after the concession expires in 1937, the Municipality should take over the production and distribution of electrical power into its own hands.

In accordance with the above-stated ideas, on June 21, 1937, a new municipal thermal power plant was commissioned, together with new lighting installations, equipped by the Siemens representative office, and the hydro-power plants ceased to operate. In a short period of time, new industrial plants were opened in Valjevo, but the planned and realised capacity of the thermopower plant could not satisfy their needs for electrical power. That gave rise to new polemics and the ideas for the Municipality to buy Unković's plants from him and thus increase the capacities. The occupation of Valjevo in the World War II stopped all the plans in that direction, although they were later partially realised by the occupation force.

Keywords: electrification, Serbia, Valjevo, Gradac, Degurić, hydropower plant, thermopower plant, concession, Matija Mata Nenadović

*Прихваћено за објављивање на седници
Уређивачкој одбора 10. новембра 2022.*